

כמוכן שיש להתחשב בכך שהבירה הגרמנית הייתה בעיצומן של ההכנות לקראת טקס חנוכה "האנדרטה לזכר רצח יהודי אירופה" שנחנכה ב-8 במאי 2005; יחד עם זה מתבקשת השאלה מדוע לא היה שיתוף פעולה הדוק יותר בין גרמניה לפולין בנוגע לאירועי הזיכרון בלודז' ולהקמת האנדרטה בתחנת הרכבת של רדגסט. נראה שכוחה של ההדחקה בנושאים מסוימים, כתמים של עיוורון וזיכרונות סלקטיביים בחברה הפולנית והגרמנית שלאחר המלחמה עודם משפיעים ומקשים על קיומו של זיכרון משותף המבוסס על קונצנזוס ערכי. לנושא זה של הזיכרונות המקבילים בגרמניה ובפולין ולניסיון הפיוס ביניהם בשנים האחרונות, יוקדשו הדברים הבאים, תוך התמקדות באנדרטה של לודז' כאבן בוחן

גטו לודז' ונקודת המבט הפולנית

תפקיד מיוחד בפוליטיקת ההיסטוריה והזיכרון הרשמית בפולין שמור לאנדרטת הזיכרון לגטו ורשה. אנדרטה זו נתפסה מעל לכל כהנצחה המרד ההרואי שהתרחש בגטו באפריל ומאי 1943. כבר באפריל 1948, חמש שנים בלבד לאחר המרד, הוקמה במרכז עיי החורבות שהיה שטח הגטו, בלב הבירה הפולנית החרבה אנדרטה לציון המרד. ניצולים יהודים הם שהיו מיוזמי האנדרטה, אמנם בעלי עמדות פוליטיות שונות, אך עדיין תחת הרושם העז של המאבק חסר התקדים בגטו החמוש ב-1943. הסכום הנדרש להקמת האנדרטה גויס באמצעות תרומות, בעיקר של יהודים מעבר לים, ובאמצעות עיריית ורשה והשלטונות הפולניים שתמכו בפרויקט והביאה למימושו. המאבק המזוין בגטו וביערות שימש בעולם היהודי שלאחר 1945 "חיווק מוסרי ותמיכה פסיכולוגית".⁵ את האנדרטה (1948), שברבות הימים הפכה לסמל, פיסל נתן רפפורט, מתוך כוונה שתייצג לא רק את המרד אלא גם תציין את גירוש היהודים מגטו ורשה לטרבלינקה.⁶ בשנים שלאחר הקמתה נהייתה האנדרטה במה לימי הזיכרון השנתיים ולאירועי הזיכרון הממלכתיים של הרפובליקה העממית של פולין. המרד המזוין בגטו סימל את מאבק הגבורה נגד הכיבוש הגרמני, ועם הזמן הפך לסמל למאבק האנטי-פשיסטי של המדינה הפולנית (זאת במסגרת התפיסה של מלחמת המעמדות). בתקופה זו ראו עצמם ניצולי השואה נדחקים אל מחוץ לגרסה הרשמית, שהתייחסה באופן כללי בלבד אל קרבנות הפשיזם. הסבל היהודי והאבדן העצום בחיי אדם וברכוש "קוטלגו" תחת ההגדרה של אבידות העם הפולני. האימוץ הממלכתי של זיכרון "גיבורי גטו ורשה", שבמסגרתו נתפסו כלוחמי מחתרת פולנים, נועד במידה רבה לטהר את סיפור מרד ורשה. וכך המרד שפרץ ב-1 באוגוסט 1944 כנגד הכיבוש הגרמני נוהל על יד "צבא המולדת" האנטי-קומוניסטי. כתוצאה מכך סיפור המרד במשך תקופה ארוכה הותקף, הושתק או פורש מחדש.⁷

לאנשי גטו לודז' לא הוקמה כל אנדרטה, וברפובליקה העממית הפולנית זכה הגטו באופן רשמי להתייחסות מעטה. זאת על אף שנמצאו כרוניקאים, ארכיונים, כותבי יומנים וצלמים. נחמן זונבאנד

⁵ Dan Diner, "Jenseits des Vorstellbaren – der 'Judenrat' als Situation", idem, *Gedächtniszeiten. Über jüdische und andere Geschichten*, München 2003, 135; Dan Diner, "Historical Understanding and Counterrationality: The Judenrat as Epistemological Vantage", *Probing the Limits of Representation. Nazism and the "Final Solution"*, Saul Friedländer (ed.), London 1992, 128-142.

⁶ Nathan Rapoport, "Zur Entstehungsgeschichte des Warschauer Getto-Denkmal", *Mahnmale des Holocaust. Motive, Rituale und Stätten des Gedenkens*, James E. Young (ed.), München 1994, 79-83; Konstanty Gebert, "Die Dialektik der Erinnerung. Holocaust-Denkmal in Warschau", *Mahnmale*, idem, 97-105; Beate Kosmala, "Polen. Lange Schatten der Erinnerung. Der Zweite Weltkrieg im kollektiven Gedächtnis", *Mythen der Nationen. 1945: Arena der Erinnerungen*, Monika Flacke (ed.), Mainz 2004, Vol. 2, 521.

⁷ Norman Davies, "Stalinistische Repression 1945-1956", *Aufstand der Verlorenen. Der Kampf um Warschau 1944*, München 2004.

ניסויים בפיוס: גטו לודז' כאתר זיכרון בתרבות הזיכרון הפולנית והגרמנית

באטה קוזמלה

בסוף אוגוסט 2004 ארגנה העיר לודז', העיר השנייה בגודלה בפולין, אירועים מרשימים לציון שנת ה-60 לטיהור גטו ליצמנטשטאט (Litzmannstadt).² הגטו שהוקם בתחילת 1940 היה הגטו הגדול הראשון שהוקם בפולין הכבושה, והשני בגודלו, אחרי גטו ורשה, במזרח אירופה. הוא הצליח לשרוד תקופה ארוכה יותר משאר הגטאות, זאת בעקבות החשיכות הרבה שייחסה לו התעשייה הצבאית הגרמנית, בשל מגוון ענפי הייצור שבו הועבדו יושבי הגטו. בקיץ 1944, כשלוכליין כבר שוחררה והסובייטים עמדו בפאתי וייקסלופר (Weichselufer), גורשו ונרצחו מרבית הנותרים בגטו שמנה קרוב ל-70,000. עד ה-29 באוגוסט 1944 נמחק גטו לודז', ואיתו הקהילה היהודית האחרונה בפולין. כמה אלפי ניצולים וקרוביהם ובהם מספר רב של אורחים מישראל, אוסטרליה, ארה"ב וארצות אחרות, באו לכבוד המאורע לציון שנת ה-60 לחיסול גטו לודז'. האירוע המרכזי התקיים ב-29 באוגוסט בבית העלמין היהודי ליד האנדרטה החדשה שהעיר לודז' אפשרה את הקמתה לאחר שישה עשורים. האנדרטה הוקמה באתר ששימש בעבר תחנת הרכבת של הגטו-רדגסט (Radegast Radogoszcz), שממנה נשלחו יושבי הגטו למותם. החלטתה של העיר לודז' לבנות לראשונה אנדרטה העלתה את קיומו של הגטו לתודעה, לאחר שכמעט נשכח בתרבות הזיכרון הפולנית הרשמית בכלל ובעיר לודז' עצמה בפרט. בעשורים שלאחר המלחמה לא היה לתושבים או למבקרים כל עדות מוחשית לקיומו של הגטו או סימן היכר, בשמות הרחובות או בבניינים, שיציין את תחום הגטו. גם בתרבות הזיכרון של גרמניה המערבית לא נחשב גטו לודז' תקופה ארוכה אתר לזכר השואה. ורק לאחר כריעת הברך של הקאנצלר לשעבר וילי ברנדט ב-1970 לרגלי האנדרטה לזכר הגטו, במקרה הטוב הצליח גטו ורשה לחזור לתודעת הגרמנים, וגם אז רק בהדרגה ובמאמץ רב.³ אמנם בטקס המרכזי שבו נחנכה האנדרטה החדשה בלודז', נשא נשיא גרמניה הורסט קולר נאום קצר ובו הדגיש את מודעות הגרמנים לאחריותם. אך בטקס נכחו רק קבוצות מבקרים וקומץ נציגים רשמיים מגרמניה. מי שנעדר מן הטקס היו ראשי ערים או משלחות רשמיות מטעמן של אותן ערים גרמניות שמחו גורשו במהלך אוקטובר ונובמבר 1941, בגל הגירושים רחב ההיקף הראשון, אלפי יהודים לגטו לודז'.⁴ חבר בקבוצות. נער מדיסלדורף שהשתתף באירוע ציין את דבריו של צלם בריטי שאמר: "נחמד לפגוש כאן גרמנים. חשוב מאוד". וצעיר אחר הוסיף: "במהלך צעדת הזיכרון לתחנת הרכבת רדגסט שאלו אותנו פעמים רבות, מדוע בעצם אנחנו משתתפים באירועים". במילים פשוטות, הרי שקבוצה גרמנית נתפסה כזרה למקום.

¹ במקור: Beate Kosmala, *Das Ghetto Lodz als Erinnerungsort in der polnischen und deutschen Gedenkkultur – Versuche einer Annäherung* (תרגום: אמיר מרמור)

² לודז' נכבשה ב-8 בספטמבר 1939 על ידי הגרמנים והמחוז בו שכנה ה"ורטגאו" סופה לרייד הגרמני מטורפולין התעשיית הפולני, לודז', היה אמור באופן מיידי להיחפץ לעיר גרמנית וב-1940 נקרא מחדש ליצמנטשטאט, על שמו של גנרל קרל ליצמן שיכה במלחמת העולם הראשונה בקרב מכריע בסביבות העיר. הגטו בלודז' כונה בפי רשויות הכיבוש "גטו ליצמנטשטאט".

³ Adam Krzemiński, "Der Kniefall", *Deutsche Erinnerungsorte*, Etienne and Hagen Schulze (eds.), Bd. 1, München 2001, 638-653; Christoph Schneider, *Der Warschauer Kniefall. Ritual, Ereignis und Erzählung (Historische Kulturwissenschaften 9)*, Konstanz, 2006; Michael Wolffsohn and Thomas Brechenmacher, *Denkmalsturz? Brandts Kniefall, München 2005.*

⁴ בין ה-16 לאוקטובר וה-20 לנובמבר 1941 הגיעו 20 טרנספורטים שנשאו קרוב ל-20,000 יהודים מה"רייך הגרמני" ללודז', מתוכם 4 מברלין ובהתוכם 4187 אנשים, 2 מקלן ובהם 2007 אנשים, אחד מפרנקפורט ובו 1113 אנשים, אחד מהמבורג ובו 1034 אנשים, אחד מדיסלדורף ובו 984 גברים נשים וילדים. ראו: Diana Schull and Alfred Gottwaldt (eds.), *Die "Judendeportationen" aus dem Deutschen Reich 1941-1945*, Wiesbaden 2005, 52-83.

נמנה עם קבוצה של יותר מ-800 אנשים, מאחרוני יושבי הגטו בקיץ 1944 שנתרו מאחור לאחר גירושם של 70,000, לצורך "עבודות ניקוי", כלומר להעלמת עקבות לקיומו של הגטו. זונאבנד הצליח להסתיר בפיר של באר תצלומים של הצלמים מנדל גרוסמן, הנריק רוזנצוויג-רוס ואחרים, וכן מצא בבית שהחזיק בארכיון הגטו, ארגונים רבים של מסמכים. לאחר השחרור נפל חלק מאוצר זה בידי בוזים, אך זונאבנד הצליח להחביא מספר תצלומים וארגוני מסמכים.⁸ התצלומים של הצלם מנדל גרוסמן מעבירים בחיות רבה — מנקודת מבטו של קרבן — את הארעיות בצלם של החיים והמוות בגטו לודז'.⁹ לצד זונאבנד פעלה גם הוועדה ההיסטורית היהודית המרכזית (Jüdische Historische Kommission) שבין חבריה היו פיליפ פרידמן, נחמן בלומנטל, מיכל בורביץ', יוסף קרמוז'ץ, ארתור אייזנבך, רחלה אאורבך ועוד רבים אחרים. ועדה זו מילאה תפקיד מרכזי בשימור ומיון הכרוניקה של גטו לודז', ולכן בשנים הראשונות שלאחר תום המלחמה לא חסרו פרסומים על גורל יהודי גטו לודז'.¹⁰

אולם בשל העיסוק התמידי במאבק "המוזון" והפיכת המרד לאירוע הגבורה המרכזי, נדחק סיפורו של גטו לודז' לשוליים. בסביבת הגטו, שהיה סגור כמעט באופן הרמטי, בתוך העיר לודז' עצמה, שהכובשים הגרמנים סיפחו ושינו את שמה לליצמנשטאט, גם למחתרת הפולנית היו אפשרויות פעולה מעטות מאוד בשל הנוכחות הרבה של הגרמנים. לא היה כל סיכוי למרד מזוין בגטו ובוודאי לא לגילויי גבורה. אך לא רק "קידושי" המרד המזוין דחק את גטו לודז' לשולי הזיכרון הממלכתי, גם מוסד היודנראט בגטו שנתפס כבעייתי במיוחד מילא תפקיד בדחיקת הגטו לשולי הזיכרון. היודנראט בגטו לודז' נקשר לדמותו של "זקן העדה" חיים מרדכי רומקובסקי אחת הדמויות היהודיות השנויות ביותר במחלוקת בתולדות השואה. לולא היה "יו"ר היודנראט" של ורשה אדם צירניאקוב מתאבד לפני תחילת המשלוחים למחנה ההשמדה טרבלינקה ביולי 1942, אפשר שרומקובסקי האוטוקרטי, השחצן והשנוא היה לאחד מאותם יודנראטים עלומי שם. כאלה שביקשו להינצל באמצעות אסטרטגיה של "ההצלה דרך עבודה", וניצלו את המתח ברשויות הגרמניות בין אלה שנתמכו בהשמדה מוחלטת לבין אלה שרצו לנצל את כוח העבודה היהודי לצורכי המלחמה. אולם דמותו נתפשה כבעייתית הרבה מעבר לכך משום שאי אפשר היה להתעלם מהדילמה האתית הבלתי פתירה שאסטרטגיה זו של "להרוויח זמן" טמנה בחובה.¹¹

אך גם האופן השנוי במחלוקת שבו נוהלו "המוסדות היהודים" וגם היעדר גילויי הגבורה על פני השטח מסבירים באופן חלקי את מקומו השולי של גטו ליצמנשטאט בזיכרון. גורמים אחרים הקשורים להיסטוריה ולדימוי של העיר לודז', קודם ולאחר מלחמת העולם השנייה, השפיעו לא מעט על תפיסת העבר בחברה הולנית והגרמנית שלאחר המלחמה ועל פוליטיקת הזיכרון הממלכתית במדינות אלה. הדברים הבאים יתמקדו בהצגת גורמים אלו.

ארנולד מוסטוביץ', מניצולי הגטו, כתב על התקופה שקדמה למלחמה כך: "לודז' – היא הייתה שלושה, לא מה אני אומר, ארבעה ערים, אולי אפילו יותר. בוודאי יותר. הייתה לודז' של הפולנים, לודז' של היהודים, לודז' של הגרמנים."¹² ואכן, עד למלחמת העולם השנייה התאפיין מטרופולין הטקסטיל ותעשיית הצמר הפולני בריבוי אתני. מתוך 680,000 תושבי העיר כ-60 אחוזים היו פולנים

קתולים, יותר מ-30 אחוזים היו יהודים, וקרוב ל-8 אחוזים היו תושבים ממוצא גרמני פרוטסטנטי.¹³ יחד עם זה הבעלים של מפעלי הטקסטיל בעיר ושל מיוזמים גדולים אחרים היו ברובם יהודים או גרמנים; לעומת זאת בקרב שכבת הפועלים ניתן היה למצוא נציגים משלוש הקבוצות גם יחד. עד לשנות השלושים ראו הפולנים בלודז' עיר חסרת תרבות, "מקדש תעשייתי". לעומת זאת עבור תנועת הפועלים נתפסה העיר, שבזמן שלטון הצאר ובתקופה שבין המלחמות היו בה שבתות גדולות, כמיתוס של עיר פועלים. עד שנת 1933 התנהלו החיים המשותפים של פולנים, יהודים וגרמנים למישור, אך במהלך שנות ה-30 ובייחוד במחצית השנייה הייתה האווירה בעיר טעונה בדחפים לאומניים. חלק מתושביה הגרמניים של לודז' נשאבו למעורבות שיצרה התעמולה הסוחפת של הרייך השלישי.¹⁴ פלישת הוורמאכט ב-8 לספטמבר 1939 שמה באופן ברור קץ למבנת המורכב של אוכלוסיית העיר.

לאחר שחרור לודז' ב-19 לינואר 1945 נשאלה השאלה רבת החשיבות, איזה תפקיד צריכה העיר למלא בפולין החדשה ולאיה מסורות ודימויים ראוי שהעיר תתחבר מחדש. בתקופת הכיבוש הגרמני דוכאה הזהות הפולנית בלודז' יותר מבערים פולניות גדולות אחרות. לאחר המלחמה, לפי התכניות של השלטון הפולני הייתה עיר התעשייה אמורה להפוך למטרופולין פולני חשוב בשל המסורת הפועלית והסוציאליסטית שהייתה נהוגה בה ובשל קרבתה לוורשה. זאת בייחוד בשל העובדה שבעת השחרור התקבלו הסובייטים בעיר בהתלהבות כנה, בניגוד להתקבלותם בבירה וורשה, שהייתה הרוסה לחלוטין לאחר המרד ב-1944.¹⁵ בזמן שוורשה עדיין הייתה עיר חורבות, הועברו ללודז' רשויות ממלכתיות, ועיתונים כלל ארציים.

המשברים שפקדו את העיר בתקופה שקדמה למלחמה – עיר, מאבקי פועלים, אבטלה ועוני – והסבל תחת הכיבוש הגרמני נחרתו עמוק בזיכרון הקולקטיבי, וחביאו לכך שהפועלים קיבלו בהבנה את ההלאמה הקומוניסטית של מפעלי התעשייה.¹⁶ בעקבות המלחמה לא נותרה בעיר אליטה תעשייתית, ולכן הרעיון שהמדינה תשלט לחלוטין בשיקום הכלכלי התקבל על ידי תושבי העיר. אך עד מהרה פרצו מאבקים חריפים נגד השיטה הקומוניסטית החדשה, מאבקים שנגעו בנושאים כמו סיפוק צורכי מחייה, שוק העבודה ושיטת השכר. בשביתות הענק של 1946-7 התנגדו הפועלים להוראות הכלכליות של השלטון ולאחר מכן גם להוראות הפוליטיות. השובתים ראו בשלטון כנושא באחריות הישירה לקשיי האספקה של צורכי החיים. על רקע זה ביקשה מפלגת הפועלים הפולנית (PPR) להימנע מכך שפעיליה יתפסו את מקומה של האליטה הקפיטליסטית מן התקופה הקודמת. פועלים מבוגרים יותר שעדיין זכרו את התקופה שקדמה למלחמה, וגם פעילי המפלגה עצמם הוקיעו ב-1946 את המעמד המיוחס כביכול של היהודים בעיר. הדימוי של קפיטליסטים חסרי הלב נצרב בזיכרון הקולקטיבי של שנות השלושים: "גרמנים" ו"יהודים" היו מילים נרדפות לבוסים של התעשייה ואחראים לקשיי של הפועל הפולני. במאבקים המקומיים והכלל ארציים שפרצו לאחר מכן הייתה לודז' לאחד ממרכזי האנטישמיות הפולנית.¹⁷

לאחר השחרור הייתה לודז', שניזוקה באופן יחסי מעט, שוב למרכז חשוב ליהודי פולין ששרדו את השואה. אל הניצולים ששבו ממקומות המסתור שבהם שרו בזמן המלחמה, או ניצולים ששבו ממחנות הריכוז והעבודה, הצטרפו ב-1945, בעקבות הסכם "האזורה מחדש" עם בריה"מ, אלפי יהודים שעברו את המלחמה בבית המועצות. ב-1 ביולי 1947 נרשמו כתושבי העיר 13,269 ניצולים

¹³ Aweł Samuś, Łódź. "Heimatstadt von Polen, Deutschen und Juden", *Polen, Deutsche und Juden in Łódź 1820-1939*, Jürgen Hensel (ed.), Osnabrück 1999, 13-32.

¹⁴ Beate Kosmala, "Die deutsche Minderheit und der Nationalsozialismus", *Juden und Deutsche im polnischen Haus. Tomaszów Mazowiecki 1914-1939*, Berlin 2001, 321-334.

¹⁵ Marek Budziarek, *Łódź-Lodsch-Litzmannstadt. Wycinki z życia mieszkańców okupowanego miasta*, Łódź 2003, 133.

¹⁶ ראו: Padraic Kenney, *Rebuilding Poland. Workers and Communists 1945-1950*, Ithaca 1998.

¹⁷ שם, 110.

⁸ Andrzej Bodek, "Laub der Geschichte oder Spuren des Lebens und Sterbens im Getto Łódź", *Łódźer Judaica in Archiven und Museen. Aufsätze und Berichte aus Łódź, Jerusalem, Washington und Frankfurt a. M.*, Marek Budziarek (ed.), Łódź 2000, 151.

⁹ Mendel Grossman, *With a Camera in the Ghetto*, Tel Aviv 1970.

¹⁰ Artur Eisenbach (ed.), *Dokumenty i materiały do dziejów okupacji niemieckiej w Polsce*, Bd. III, Łódź 1946.

¹¹ Diner, op. cit., 143; Isaiah Trunk, *Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*, Lincoln 1996.

¹² Arnold Mostowicz, *Der blinde Maks oder Passierschein durch den Styx*, Berlin 1992, 76.

אנטישמיות מסורתיות וחופצו כעדות ל"קול העם". עדי ראייה דיווחו שמכל המקומות דווקא בלודז' שררה אווירה של הסכמה כללית ותמיכה בשיטות שנקטה המפלגה.²¹ מסע התעמולה כידוע לא הסתפק בהסתה ציבורית אלא כיוון לסילוק אישים ממוצא יהודי ממשורותיהם. בין הקרבנות של מסע הסתה זה היו מספר רב של פרופסורים ואקדמאים שהועסקו במוסדות להשכלה גבוהה בלודז' ובבתי החולים וכן אחרים שעבדו בעיתונות, בקולנוע, ובענפים הטכנולוגיים. בעקבות אבדן משרותיהם ומקום מגוריהם עזבו רבים מהם את פולין.²²

אך לא רק אקדמאים ונושאי משרות ציבוריות סולקו ממשורותיהם במסווה של האשמות מגוחכות. כך למשל ביולי 1968 פיטר אולפן קולנוע פתאום את ריזצד הרצברג, פועל טכני, למרות שלא היה לו כל קשר ליהודים אבל לאחר מרץ 1968 נחשב ל"אזרח ממוצא יהודי". הרצברג, שאביו היה מתושבי גטו לודז' ונרצח באושוויץ, שרד את המלחמה הודות לאמו, פולנייה קתולית, שהשתמשה בשם נעוריה כדי לעבור ל"צד הארי" של העיר. על מנת לבסס באופן חוקי את החלטתה לפטר המציאה הוועדה המפלגתית של לודז' באופן מביש את ההאשמה שאביו של הרצברג אינו אלא ה"פושע" היהודי בעל אותו השם מימי הגטו.²³ עדות לחוסר המצפון של הוועד המפלגתי של לודז' ניתן לראות בהסכמתם לפרסם מהדורה חדשה של "הפרוטוקולים של זקני ציון" שהיה אמור להיות מופץ באופן בלתי רשמי רק בקרב פעילי המפלגה.²⁴

בהקשר זה של מסע התעמולה הובאה הוחלט לתע לסיים את המהדורה של המקורות החשובים ביותר של גטו ליצמנשטאט, "כרוניקת-הגטו" שבפרסומה החלו בראשית שנות ה-60. לוציאן דוברווישקי ודנוטה דברובסקה הוציאו לאור כבר ב-1965 ו-1966 שני כרכים.²⁵ ב-1968 הם חשו שלא נותרה להם ברירה אלא לעזוב את פולין. שש עשרה שנים אחר כך פרסם דוברווישקי את ה"כרוניקה" בניו-יורק בשפה האנגלית.²⁶

ברור שלרשויות ב-1968 לא היה כל רצון לתנצח בלודז' את זיכרון קרבנות הגטו באמצעות שלטי זיכרון באזורי המגורים הממוקמים בשטח הגטו לשעבר, או לשמר זיכרון זה בתודעה הציבורית. בפולין של 1968 לוותה הפעילות לדחיקת היהודים גם במסע לדחיקת זיכרון השואה. רק עם התחזקות תנועת ההתנגדות "סולידאריות" ב-1979 התערר מחדש העניין בהיסטוריה ובתרבות יהודית ונעשה ניסיון להגיע לפיוס עם תקופת הכיבוש הגרמני. בפולין התרחש שינוי של הפרדיגמה המדעית לא במעט הודות להשפעה של שיח השואה הבין-לאומי, לפתע גם שטחים אפורים כגון התנהלות האוכלוסיות הכבושות במהלך הכיבוש הגרמני הפכו למוקדי עניין מקרי. חוקר הספרות מקרקוב יאן בלונסקי הציג במאמרו "הפולנים המסכנים מסתכלים על הגטו" דיון פנים-פוליטי שעורר רגשות עזים, כאשר הוא הטיל ספק בסיפור המסורתי של מרד וגבורה והצביע על האדישות הכללית בפולין כלפי הגורל היהודי.²⁷ באווירה שונה פרסם העיתונאי והסופר ארנולד מוסטוביץ (1909-2002) את זיכרונותיו מהשנים 1940-1944 שבהן שימש כרופא בגטו לודז' ולאחר מכן כאשר היה אסיר באושוויץ-בירקנאו ובמחנות נוספים. במהלך מסע התעמולה האנטישמי של 1968 הוא פוטר ממשרתו כעורך הראשי של העיתון הוורשאי הסטירי "שפילקיי", אך למרות זאת נשאר

21 Alina Grabowska, "Marzec w Łodzi" [Der März in Łódź], *Midrasz. Pismo Żydowskie* 3.11 (1998), 10-11.
 22 Beate Kosmala, "Łódź 1968: Die 'Protokolle' und die antizionistische Kampagne in Polen", *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 14 (2005), 161-177.
 23 Staatsarchiv Łódź (APL), *Łódźer Komitee der Vereinigten Polnischen Arbeiterpartei (KL PZPR)*, Sign. 1377; Blati 111, Information Nr. 23/68, 20. 3. 1968.
 24 Janusz Tazbir, *Protokoły mędrców syjonu. Autentyk czy falszyfikat?*, Warszawa 2004, 146.
 25 Lucjan Dobroszycki and Danuta Dąbrowska (eds.), *Kronika getta Łódzkiego*, Vol 2., Łódź 1965-66.
 26 Lucjan Dobroszycki, *The Chronicle of the Łódź Ghetto, 1941-1944*, New Haven 1984.
 27 Antony Polonsky (ed.), "My Brother's Keeper?" *Recent Polish Debates about the Holocaust*, Brandeis 1990.

יהודים (מתוך כ-510,259 תושבים). בקיץ 1946 התיישבו כ-30,000 יהודים בלודז' אך רבים מהם באופן זמני בלבד.¹⁸ בניגוד לניצולים במחנות העקורים בגרמניה, שזכו לתמיכת שלטונות הכיבוש האמריקנים או ארגוני סיוע של האו"ם, הניצולים ששבו לפולין התקיימו מקצבאות ממשלתיות. אך קצבאות אלה, שהממשל החדש העניק, היו בהיקף מצומצם מאוד ולכן חלק ניכר מן הסיוע הגיע מהגוינט. בנסיבות אלה נוצרו החיכוכים הראשונים עם האוכלוסייה הלא יהודית שסבלה גם היא ממצוקה. עם זה לודז' נהייתה מקום מושבם של מוסדות התרבות היהודים העולמיים החשובים ביותר בפולין, כגון אגודות אמנים ואגודות עיתונאים וסופרים, הוועדה ההיסטורית היהודית המרכזית, ולאחר מכן גם אגודות הסיוע והתרבות היהודיים והוקם (לצד רוצלאו) תיאטרון יהודי. משרד הידיעות היהודי שב לפעול בלודז'; עד 1949 יצאו לאור יותר מ-20 כתבי עת יהודים בעיר.

במרץ 1945 הוקמה קהילה יהודית ממוסדת ובראשה רב. אבל הוועדה היהודית החילונית ששלחה שני נציגים למועצת העיר, ייצגה יותר ויותר את האוכלוסייה היהודית בעיר. אחת ממשיותו העיקריות של גוף זה הייתה לספק טיפול רפואי לניצולים ששבו לעיר מברית המועצות, ולדאוג לשילובם, במיוחד של צעירים חסרי הכשרה מקצועית, בשוק העבודה. לנוכח מצבה הקשה של הכלכלה בפולין, לאחר שש שנות מלחמה וכיבוש, הייתה זו בהחלט הבעיה הקשה ביותר. בזמן שקבוצות ציוניות פתחו את שערי הקיבוצים והציעו תנאים לחיים מקצועיים בארץ ישראל, הקימה הוועדה היהודית מספר רב של איגודים, שתפקידם היה ליצור את הבסיס לקיום תומרי בפולין. הוועדה היהודית ראתה ביצירת אפשרויות תעסוקה גם אמצעי במאבק באנטישמיות, נושא שעמו נאלצו הנציגים היהודיים להתמודד למן ההתחלה.¹⁹ לאחר השואה נראה היה שהשלטון הקומוניסטי, הכוח המרכזי בפולין, דוחק את הקבוצות האנטישמיות מן המחנה הלאומי. עובדה זו עוררה בקרב ניצולים רבים את התקווה שחיים יהודים בפולין החדשה אכן אפשריים.

אף על פי כן, כאשר המדינה הפולנית אפשרה ב-13 בספטמבר 1949 הגירה חוקית לישראל, היגרו כ-5000 יהודים מלודז'. הסיבות לכך היו מגוונות, אך בסופו של דבר הן קשורות למעבר של פולין למחנה הסטליניסטי. באותו הזמן ניסו הרשויות לפעול נגד נדידת ההמונים הזאת, ובעיקר ביקשו לבלום את הגירת "המרכיבים היצרניים" (פועלים מהאיגודים המקצועיים ואקדמאים, בראש ובראשונה רופאים). בשנת 1950 עדיין נותרו בין 10,000 ל-15,000 תושבים ממוצא יהודי בעיר, מהם פחות ופחות כאלו שזיהו עצמם עם הדת היהודית. ב-1956 עזבו עוד 4000 יהודים את העיר לודז' על מנת להתיישב בישראל.

בסוף שנות השישים הייתה היציאה הגדולה האחרונה של תושבי לודז' ממוצא יהודי. הגירה זו באה בעקבות מסע תעמולה אנטי-ציוני שהתנהל בכל הארץ. בשנת 1968, השנה של מרד הסטודנטים במערב אירופה ותקופת "האביב של פראג" בציכוסלובקיה, תבעו סטודנטים ואינטלקטואלים פולנים מאוניברסיטאות ומוסדות להשכלה גבוהה רבות, רפורמות דמוקרטיות. על מנת לדכא את תנועת המחאה הזאת ואת השאיפות הליברליות בתוך מפלגת הפועלים הפולנית המאוחדת (PZPR) שנולדו מתוך מאבקי כוח פנים מפלגתיים, הוחלט לזיום מסע תעמולה אנטי-ציוני, שלמעשה תחילתו ב-1967 בעקבות מלחמת ששת הימים.²⁰ ועד מפלגת ה-PZPR בלודז' שבראשו עמד יוסף ספיקלסקי החליט ב-1968 להפוך את העיר, שבה עדיין התגוררו כ-4000 תושבים ממוצא יהודי, ל"נקייה מיהודים" ("Judenrein"). כחלק ממסע התעמולה הם עוררו בקרב התושבים הלא-יהודים עוינות וקנאה כנגד יהודים, שהחזיקו במשרות רמות ונחוו לכאורה ממצב כלכלי טוב יותר וכן האשימו אותם בנטיית אנטי-פולניות. בעיתון המפלגה פורסמו החלטות כביכול של פועלים, שהיו תערובת של טרוניות

18 Leszek Olejnik, "Społeczność żydowska w Łodzi w latach 1945-1950. Zarys problemu", *Folia Historica* 60 (1997), 125-147.
 19 *Archiv des Jüdischen Historischen Instituts in Warschau (AZIH)*, C.K.Z.P. (Zentralkomitee der Juden in Polen), Wydział produktywizacji, Sign. 13, Dezember 1945-März 1946.
 20 Dariusz Hofmeier, "Masaż 1998. Masaż rąb w sprawie. Wskazywanie na antysemityzm w Polsce 1967-1968", *Kampania antysemityczna w Polsce 1967-1968*, Warszawa 2000.

בפולין.²⁸ הסופר שאיבד 36 קרובי משפחה בגטו מתאר בגוף שלישי את חוויותיו מהחיים על קצה התהום; ספרו הוא עדות למאבק על כבוד ואנושיות בתקופה של עיוות כל הערכים האנושיים.

גטו לודז' ונקודת המבט המערב גרמנית

ב-1972 היה השיר "תיאו, אנו נוסעים ללודז'" להיט פופולרי, שעדע בראש מצעדי הפזמונים בגרמניה המערבית של שנות ה-70. הצעירים של אותה התקופה ראו בלודז' המצאה של פוזמונאית הלהיט ויקי ליאנדרוס. נדמה שהמקום המוחשי והאירועים שקשורים בו נשכחו ורק השם נותר – תופעה אופיינית לתרבות של החברה המערב גרמנית שלאחר המלחמה. "אין להתפלא על כך זה היה באירופה המחולקת, שבה השכן היה זר כמו צדו האפל של הירח", כותב ההיסטוריון של מזרח אירופה קרל שלוגל במאמרו על לודז' באירופה היום.²⁹ חלוקת אירופה למזרח-מערב והמלחמה הקרה לא היו הסיבות לזיכרון הסלקטיבי בחברה המערב גרמנית שלאחר המלחמה, אך חוסר-העבירות של מסך הברזל חיוקה התפתחות זו. מסך הברזל אפשר להתייחס אל השמדת העם היהודי, בעשור הראשון שלאחר המלחמה ולאחר מכן, כאילו היה אירוע שנשמר בסוד, שהתרחש במקומות "שאליהם לא היה לאף אחד גישה".³⁰ במוקד הדיונים הפוליטיים והציבוריים של הרפובליקה הפדרלית הצעירה הוצגו האזרחים הגרמנים כקרבתנים (קרבתנות הפצצה, קרבתנות כיבוש, נשים שסייעו לסלק הריסות לאחר המלחמה וכן הלאה) ושבויה מלחמה. אך הקבוצה הגדולה ביותר שעמדה במרכז הדיון על הקרבתנות, היו כ-10 מיליון פליטים שעל פי רוב נאלצו לעזוב את מולדתם, שהייתה למדינה בתחום ההשפעה של בריה"מ, בעקבות גירושים אלימים. סבלותיהם תוארו בכתבי עת ובאוטוביוגרפיות שפורסמו באופן פרטי, אך מעל לכל באירועי זיכרון ציבוריים. הם זכו לתשומת לב פוליטית ועם קבלת עיקרון "שוויון המעמסה" (Lastenausgleich) הם קיבלו גם פיצוי חומרי. פליטים "בני העם הגרמני" (Volksdeutsche) נחשבו לקרבתנות של "טיהור אתני". מנקודת מבט זו היו היהודים שנרדפו על ידי הגרמנים עוד קבוצה של קרבתנות. מתוך ראייה זו, טוענים דניאל לוי ונתן שניידר, התפתחו מבני זיכרון שאינם מתאפיינים ב"השתקה" אלא בהזכרות סלקטיבית: "תשומת הלב לקרבתנות הגרמנים באה במקום קבלת אחריות לפשעים של הגרמנים".³¹ אדנאואר וממשלתו לא רצו להתעלם מן השואה, אלא להעמיד פרק זה בהיסטוריה הגרמנית בהקשר כלל אירופי ואת העם הגרמני כמקרה פרטי בקבוצה גדולה של קרבתנות הנאצים. באופן זה האחריות לפרוץ מלחמת העולם השנייה מצטמצמת למתחים כלליים בין אומות ומשטרים.

מבנה זיכרון זה, לפי לוי ושניידר, משתקף גם בספריהם של סופרים שמוצאם מלודז' כלומר ממרכז פולין שלאחר המלחמה, שהתפרסמו בגרמניה המערבית. ספרים אלה מתאפיינים באותו זיכרון סלקטיבי. חלק ניכר מ"בני העם הגרמני" תושבי לודז' שלפני המלחמה היו אזרחי פולין, קידמו בעבר את סיפור ה"יורטגאו" (1939) לרייך הגרמני על ידי הנאצים ואת ההכרזה על הפיכת עיר התעשייה לודז' לעיר גרמנית.³² עם הפינוי היזום בסוף 1944 והמונשה שבאה בעקבותיו, עזבו רוב הגרמנים את העיר ועברו למערב. וכך הגיעה לסופה העגום ההיסטוריה בת 130 השנים של גרמנים בלודז'. חלק מ"בני העם הגרמני" נותרו בעיר גם לאחר פלישת הצבא הסובייטי ב-19ינואר 1945, גם משום שלא היו מסוגלים לעזוב וגם משום שלפי תפיסתם הם לא עשו דבר שעשוי לגרום לאשם לדבוק בהם ולכן החליטו להישאר. מרביתם נורקו למחנות סובייטיים כנקמה על פשעי הגרמנים,

²⁸ Arnold Mostowicz, *Zółta gwiazda i czerwony*, Warszawa 1988.
²⁹ Karl Schlögel, "Łódź – Suche nach dem 'Gelobten Land'", *Promenade in Jalta und andere Städtebilder*, idem, München 2001, 126-138, 126.
³⁰ Ulrich Herbert, "Vernichtungspolitik. Neue Antworten und Fragen zur Geschichte des 'Holocaust'", *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945*, idem.
³¹ בנושא זה ראו: Daniel Levy and Natan Sznajder, *Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust*, Frankfurt a. M. 2001, 88.
³² Marek Budziarek, idem, 145.

אחרים נלקחו לעבודות כפייה או נרצחו. החל מ-1946 לאחר התנכלויות ורדיפות קשות פונו כל הנותרים לגרמניה ובתחילת 1951 עזבו כמעט כל הגרמנים את לודז'.³³ הגרמנים יוצאי לודז' שחיו בגרמניה לאחר המלחמה והיו עדי ראייה לפשעי הנאצים או שהשתתפו בהם, תפסו את עצמם כפליטים ובתפקיד הקרבתנות; חלקם אמנם היו קרבתנות של נקמות קולקטיביות, אך הדבר הביא לתפיסה עצמית שברירית. כך, למשל, היסטוריונים, עיתונאים וכמרים שהיו מעורבים, בשל מוצאם, בהיסטוריה שעליה כתבו. הם פרסמו בגרמניה המערבית אין ספור כתבים וספרים על ההיסטוריה של הגרמנים בפולין. הם בקשו בראש ובראשונה להראות את הישגי הגרמנים ואת תרומתם הכלכלית והתרבותית לפולנים. בפרסומים שונים על התקופה שהחלה ב-1933, הציגו תמונה ולפיה כבר בשנות ה-30 סבלו הגרמנים מאפליה מצד הפולנים שאף התפתחה ב-1939 לרדיפה גלויה, ורק הפלישה הגרמנית הצילה אותם מגורל נורא. הפרסומים הללו שימשו אמצעי כדי לאשש את זהותם העצמית של הקבוצה שחששה, ובצדק כי תולדות מעשיהם יסופרו לאורך ימים לפי טופס העגום.³⁴ אך לא פחות מכך הם חישו שההכרה שזכו בה בחברה המערב גרמנית החדשה תפחת, שכן תברה זו הכירה אותם רק כפליטים "מהמזרח" והתייחסה אל עברם בבורות ובעוינות. אוטו הייקה עיתונאי יליד לודז' תיאר בספרו שנכתב ב-1985 את הדילמה של המיעוט הגרמני בפולין כך: להיות קרבן של הנאצים או – לאחר המלחמה – קרבן של הפולנים. פעילות לאומנית קטנית הן מהצד הגרמני והן מהצד הפולני הייתה עבור הסופר הגורם להרס "יסודות הבנייה והעבודה המשותפת של הגרמנים בפולין". מסקנתו לאחר חיים משותפים של פולנים וגרמנים בפולין הייתה זאת: "הגיהנום של נקמות עקובות מדם ורציחות בחדשים הראשונים שלאחר עזיבת הגייסות הגרמנים, עבודות הכפייה במחנות עבודה פולנים וישיבה בגלות הסובייטית כתוצאה מגירוש ובריחה, כל אלה שמו קץ להיסטוריה של הגרמנים בפולין".³⁵ אך הספר מסתיים ב-1939. בספר אחר שכתב ב-1989 מופיע גם כן פרק על "תקופת המלחמה", והוא מסתיים ב"בחילוץ המוצלח של אוסף המסמכים שלי".³⁶ למרות שהסופר היה פעיל עד קיץ 1941 בעיר, מתחילת 1940 כמנהל הארכיון העירוני של לודז', לא מוזכר בספרו גטו ליצמנשטאט.³⁷ גם בכתבות שחופיעו בעיתונים גרמנים של תושבי לודז' לשעבר משנות החמישים והשישים, כמעט אין אזכור לרדיפות היהודים או לקיומו של גטו ליצמנשטאט ולמשלוחים למחנות ההשמדה.³⁸

כשם שהגטו כמעט אינו נוכח בזיכרון תקופת השלטון הנאצי, כך גם מתקן ההשמדה הראשון (חלמנו) בקולמהוף, שמכל מחנות ההשמדה הנאצים הוא המחנה המוכר פחות בגרמניה. בקולמהוף חקיי היוזנדרקומנדו קולמהוף" לפי דרישת מפקד המחוז (גאולייטר) ארתור גרייסר והס.ס קרון גו שבו נרצחו החל מה-8 בדצמבר 1941 יהודי חורטגאו שלא היה בכוחם לעבוד. החל ב-16 בינואר 1942 ועד תחילת 1943 ושוב אחר כך ביוני 1944 נשלחו למתקן השמדה זה גם יהודים מגטו לודז', ובהם

³³ שם, 151-152.
³⁴ ראו: Theodor Bierschenk, *Die deutsche Volksgruppe in Polen 1934-1939*, Kitzingen, 1954; Oskar Kossmann, "Łódź – eine historisch-geographische Analyse", Würzburg 1966; *Deutsche mitten in Polen. Unsere Vorfahren am Webstuhl der Geschichte*, Berlin 1985; Peter Nasarski, *Łódź – gelobtes Land. Von der deutschen Tuchmachersiedlung zur Metropole im Osten. Dokumente und Erinnerungen*, Berlin 1988.
³⁵ Otto Heike, "Die deutsche Minderheit in Polen bis 1939. Ihr Leben und Wirken kulturell, gesellschaftlich", *Politisch*, Leverkusen 1985, 447.
³⁶ שם.
³⁷ Otto Heike, *Leben im deutsch-polnischen Spannungsfeld, von der Kommission für die Geschichte der Deutschen in Polen*, Herne 2002.
³⁸ Jürgen Bömelburg, "Łódź 1933/1939-1945. Die Aufspaltung einer städtischen Gemeinschaft", Vortrag am 15. Februar, 2005, in der "Geschichtswerkstatt Eimsbüttel", in Hamburg (bisher unveröffentlichtes Manuskript).

שנים לאחר חיסול הגטו. אלה הן תמונות פרטיות מעיזבונו של ולטר גנויין (Walter Genewein) מנהלה לשעבר של המחלקה הפיננסית במנהלת הגטו הגרמנית. המוזיאון היהודי בפרנקפורט על המיין רכש את סדרת התמונות והן שמשו בסיס לתערוכה ומפעל פרסומים.⁴⁵ וכאשר ב-1989 נסע אוצר התערוכה בפרנקפורט ללודז' כדי להכין התערוכה, הוא ראה באזורים שהיו בעבר שטחי הגטו, כתובות נאצה אנטישמיות. הוא נפגש עם היסטוריונים, סוציולוגים, מנהלי ארכיונים, משפטנים ומחנכים שעבדו בעיר בזמן כיבוש הגטו. כמו כן נפגש עם אחד מתומכיה המועילים ביותר לתערוכה, בארכיון המדינה של לודז', יוליאן ברטובסקי, שהכין עבורו קרוב ל-5000 קובצי מסמכים שנמצאו בארכיון ועסקו בניחול הגטו וביזקני היהודים.⁴⁶ במרץ 1990 נפתחה התערוכה על גטו לודז' במוזיאון היהודי בפרנקפורט בשיתוף עם יד ושם שכותרתה "תקוותנו היחידה היא העבודה".⁴⁷ נוסף על התמונות הצבעוניות של גנויין, שארנולד מוסטוביץ תאר כאידיליות, הוצגו מסמכים של הרשויות הנאציות ותמונותיו של מנדל גרוסמן מנקודת מבטם של הקרבנות.⁴⁸ את מסקנותיו מהמחקר המקיף לתערוכה על הגטו ניסח אנדריי בודק כך: "היום אנו יודעים שהגטו בלודז' לא היה רק מכשיר בידי פוליטיקת החשמדה הנאצית נגד היהודים, אלא שימש גם מאגר בלתי נילה להפקת רווחים עצומים לכל הגרמנים שעמדו בקשר עם הגטו".⁴⁹ התערוכה בפרנקפורט הציגה גם את התושבים הגרמנים של לודז' באור חדש. בציטוט מיומנו של יהודי מלודז' שנכתב כנראה בשנת 1939 נאמר: "היהודים! אנו שומעים קריאה פראית זו מפי תושביה הגרמנים של לודז', שהיו עד אתמול שכנינו (...). הנוער הגרמני אורב בצדי הדרך ליהודים העוברים ושבים. הם תוקפים אותם בלא רחמים, מושכים בזקנים ובשערים עד זוב דם, בורקים מהנאה סדיסטית על הספורט הפראי שלהם. זו נהייתה משימתם הלאומית והם ממלאים אותה ביסודיות הנודעת של הגרמנים".⁵⁰ בינואר 1993 הועברה התערוכה במלואה מהמוזיאון היהודי בפרנקפורט למוזיאון ההיסטורי העירוני בלודז' השוכן בביתו לשעבר של תעשיין הטקסטיל היהודי ישראל פוזננסקי. פוליטיקאים מלודז' הבטיחו חגיגת לשמר את המורשת היהודית של העיר.⁵¹ קודם לכן ב-1988 החלו בשטח של מחנה החשמדה חלמנו בבניית אנדרטה שנחנכה ב-1990 כחלק ממוזיאון הנפה בקונין (Konin) (האנדרטה הורכבה מקיר זיכרון ועליו לוח עם שמות הנספים, ודוכן מידע). ב-1994 לציון שנת ה-50 לטיהור הגטו הורשו הניצולים מה"ירטגאו" שחיו בישראל להביא לאתר כתובות זיכרון.⁵²

באשר למקומו של גטו לודז' בספרות הגרמנית משמש הרומן של יורק בקר "יעקב השקרן", שפורסם לראשונה ב-1969 במזרח גרמניה ושנה לאחר מכן במערבה, כנקודת מפנה.⁵³ הביוגרפיה של הסופר (1937-1997) שכייל היה עם הוריו בגטו לודז', הביאה לדיון סביב הרומן ומהימנותו. אך הרומן "יעקב השקרן" מעולם לא נועד לשמש אנדרטה ספרותית לגטו לודז' או לספק תיאור "אמיתי" של החוויה כפי שהייתה אלא לאפשר ידיעה של האירוע במובן עמוק יותר. המספר בספרו של בקר הוא ניצול, שמגולל את סיפורו של יעקב היים והרדיו הדמיוני שלו, סיפור שאין בסופו כל ממד של גבורה. ומה שמקשה עליו לספר את הסיפור הוא הצורך החיוני להתחיל את חייו מחדש לאחר

45 Bodek, *Laub der Geschichte*, 149.
 46 ראו את הקטלוג: "Unser einziger Weg ist Arbeit" Das Ghetto in Łódź 1940-1944", *Redaktion*,
 Bodek, op. cit., 150. Hanno Loewy and Gerhard Schoenberger (eds.), Frankfurt a. M. 1990.
 47 Detlef Hoffmann, "Ein Foto aus dem Ghetto Łódź oder: Wie die Bilder zerrinnen",
Holocaust. Die Grenzen des Verstehens. Eine Debatte über die Besetzung der Geschichte,
 Hanno Loewy (ed.), Reinbek bei Hamburg 1992.
 48 Bodek, *idem*, 168.
 49 Loewy, *Unser einziger Weg ist Arbeit*, 149.
 50 Bodek, op. cit., 158.
 51 ראו בנושא זה: Lucja Pawlicka Nowak, "Gedenkstättenarbeit am Ort des ehemaligen
 Vernichtungslagers in Chelmno am Ner", *Chelmno/Kulmhof*,
 52 "יעקב השקרן" הופיע ב-1970 ככותר הראשון ב"אסופת לוטרהנד", סדרה מצליחה של הוצאת ספרים
 בעלת שם זהה שלימים שונה להוצאת ספרים סורקמפ.

אלפי יהודים מגרמניה, אוסטריה, לוקסמבורג וצ'כוסלובקיה, וכן אלפי צוענים ופולנים ממחוז ורטגאו וילדים צ'כים שגורשו מלידיציה. ב-18 לינואר 1945 עזב הזונדרקומנדו את המחנה.³⁹ רק עם הקמת בית המשפט המרכזי לבירור פשעי הנאצים בלודוויגסבורג (1958) החלו להגיע במערב גרמניה ידיעות ראשונות על פשעי הנאצים בקולמחוף; ב-1962 הביאה החקירה לשני משפטים בבון ובהנובר, אולם השופט נאלץ, כפי שהודה, להטיל על הנאשמים רק עונשים סמליים. מתוך הפרוטוקולים של המשפטים מתברר כי ההצהרותיו של ורנר ונטצקי, לשעבר ראש עיריית ליצמןשטאט, התקבלו. בתחילת המשפטים הוא כבר שימש מנכ"ל המשרד לענייני פליטים של הרפובליקה הפדרלית ולטענתו, הוא לא ידע שאנשים בגטו מתו מרעב; הוא גם לא היה מודע בזמנו לקיומו של מחנה החשמדה בקולמחוף או למקור שממנו קיבל את "הבגדים המיותרים" ותרם אותם בנדירות למפעלי צדקה וסיוע לחורף (Winterhilfswerk).⁴⁰ עד היום אין מונוגרפיה שעוסקת במחנה החשמדה חלמנו.⁴¹

אין זה מקרה שתוספר שתיאר תיאור היסטורי ראשון של גטו לודז' (ראה אור בגרמניה המערבית ב-1962) היה היסטוריון יהודי וניצול שואה. יוסף וולף (1912-1974), יליד חמניץ (טקסוניה), גדל בקרקוב והיה בתקופת המלחמה פרטיזן בפולין ואחר מכן אסיר באושוויץ. ב-1945 היה ממקימי הוועדה ההיסטורית היהודית המרכזית בפולין. 10 שנים לאחר מכן התיישב במערב ברלין. עבודותיו על רדיפת היהודים שפורסמו במערב גרמניה פרצו את הטאבו של ההיסטוריוגרפיה המערב גרמנית שלאחר המלחמה: הוא ציין תאריכים, מקומות ומעל לכל שמות. היסטוריונים חשובים בני דורו גילו כלפיו עוינות. כבר ב-1958 פרסם יוסף וולף בבון ספר על גטו ורשה ובעקבותיו פרסם ב-1962 גם את ספרו על גטו לודז'.⁴² הוא תרם תרומה מכרעת לחקר השואה ולעיסוק בה בתקופת שבה הדיסציפלינה בגרמניה התעלמה ממנה.⁴³

באמצע שנות השמונים הגיעו שמות רבים של מבצעים (Täters), זירות פשע, אירועים וקרבות לתודעת החוקרים במערב גרמניה הודות לעניין הגובר בנושא במחקר הבין-לאומי, ולא פחות מכך הודות לשימוש האינטנסיבי יותר במקורות של רשויות החוק הגרמניות לצורך חקר השואה.⁴⁴ במחצית השנייה של שנות השמונים החל הציבור במערב גרמניה להתעניין גם בגטו לודז' שעד אותו הזמן לא היה מוכר, זאת בעקבות הגילוי של 450 תמונות צבעוניות מגטו לודז' שנמצאו בולצבורג 45

39 Beiträge zum Vernichtungslager Chelmno", *Nationalsozialistische Massentötungen durch Gifigas*, Eugen Kogon, Hermann Langbein and Adalbert Rückerl (eds.), Frankfurt a. M. 1983;
 "Das Vernichtungslager Chelmno (Kulmhof)", *Nationalsozialistische Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse*. Belzec, Sobibór, Treblinka, Chelmno, Adalbert Rückerl, München 1977, 243-294.

40 Hanno Loewy, "Spuren", *Unser einziger Weg ist Arbeit*, 60.
 41 ב-2001 יצא לאור ספר בהזמנת האגודה "נגד השכחה - בעד הדמוקרטיה", שאמנם אינו תורם לחקירה המדעית של מחנה החשמדה, אך מספק לקורא מידע בסיסי. לאחר תיאור מקדים של המקום כמחנה הנייה הראשון להשמדה המונית מובאים דבריהם של עדי ראיה, וניצולים. Manfred Struck (ed.),
Chelmno/Kulmhof. Ein vergessener Ort des Holocaust?, Gegen Vergessen – Für Demokratie e.V., Bonn 2001.

42 Joseph Wulf, *Vom Leben, Kampf und Tod im Warschauer Ghetto. Eine Dokumentation*, Bonn, 1958; Joseph Wulf, *Łódź. Das letzte Ghetto auf polnischem Boden*, Bonn 1962
 המחלוקת סביב עבודותיו ראו גם: Nicolas Berg, *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung*, Göttingen 2003, 337.

43 Gerhard Schoenberger, "Joseph Wulf: Aufklärer über den NS-Staat, Initiator der Gedenkstätte Haus der Wannseekonferenz", Hermann Simon (ed.), *Jüdische Miniaturen* 39 (2006), 30.

44 "Die Normalität des Verbrechens. Bilanz und Perspektiven zu den nationalsozialistischen Gewaltverbrechen", *Festschrift für Wolfgang Scheffler zum 65. Geburtstag*, Klaus Bästlein, Helge Grabitz and Johannes Tüchel (eds.), Berlin 1994.

השלילי כלפי הנהלת הגטו היהודית הוביל גם לתפיסה מעוותת של ההיסטוריה שלה. "שום ארכיון גטו אחר איננו יכול להציע מבט כה מקיף של חייו היום-יום של תושבי הגטו ומאוויהם כמו ארכיון גטו לודז'. הארכיון שנחנך זונאבנד והוועדה ההיסטורית היהודית הצילו, כולל את כרוניקת הגטו בעלת החשיבות הרבה לחקר חייו היום-יום של הגטו, והוא אף מכיל מידע רב יותר מארכיון רינגלבלום. אלה היו ועודם מסמכים שיסייעו לשמור על הזיכרון הקולקטיבי מפני שכחת האירועים", כך כתב אנדריי בודק ב-1996.⁵⁹ פוליטיקאים פולנים ראו בפרויקט הדו-לאומי הזה תרומה יוצאת דופן לפיוס פולני-גרמני והבטיחו את תמיכתו של השלטון הפולני.

יחד עם פרויקט גיטו הופיע גם שינוי מסוג אחר לגמרי ביחסה של גרמניה לעברה: ינס יורק ונצקי, יליד לודז' (1944), בנו של ראש עיריית ליצמנשטאט לשעבר ורנר ונצקי, התעמת עם אביו שמילא תפקיד מכריע בניהול הגטו. כך, למשל, העמיד עצמו לרשות חוקרים מגינס כבן-שיח בדיון עם סטודנטים על מעורבותו של אביו בענייני הגטו. "לאחר עשרות שנים של שתיקה, לאחר שהתגברנו על חוסר היכולת לדבר, יש חשיבות רבה לעיבוד התקופה הנאצית במיוחד עבור הילדים של דור המבצעים", אמר ונצקי.⁶⁰ הכרך הראשון במהדורה מרובת הכרכים של כרוניקת הגטו ראה אור ב-2004 לציון 60 שנה לטיהור הגטו, ומכיל את היומנים שנכתבו בגטו במהלך שני החודשים האחרונים (ינוני ויולי 1944) עד הריסתו.⁶¹ הם עזות לכך שגם כאשר יושבי הגטו לא יכלו לארגן מרידה כלשהי, לא היה בשום אופן המון אנונימי שהגיב באופן אחיד אל מול גורלו. אחדים אף הצליחו "לעמוד" בפני היפוך כל הערכים.⁶²

בשאלה כיצד לציון את שנת ה-60 לטיהור הגטו, עסקו שנתיים קודם להקמת הקרן "מונומנטוס יודאיקום לודנויה" ב-1995 בלודז'. יוזם הקרן ונשיאה היה ארנולד מוסטוביץ עד מותו ב-2002, וממשיכו בתפקיד עד 2003 היה אנדריי בודק מפרנקפורט על המיין. הוא הציג ב-2003 תכנית עבודה משותפת עם המוסד הפולני לאתרי זיכרון לאומיים (IPN). עד מהרה החליט ראש העיר הנבחר החדש ירזי קרופניצקי לצאת בזומה: הוא הזמין את האמן קסלוב ביילקי, שותפו בימי "סולידריות", לעצב את יצירתו כקומפלקס של מבני זיכרון בשטחה של תחנת הרכבת לשעבר שנבנתה ב-1937 בלודז'. לאחר סגירת הגטו באפריל 1940 נקבעה התחנה על ידי השלטונות הגרמנים כ"תחנת ההעמסה של גטו רדגסט". לשם הובלו מוצרי יסוד לצורכי מחייה, חומרי בערה, ומוצרי גלם ומשם הובלו מוצרים מוגמרים אל מחוץ לגטו. החל מאוקטובר 1941 עד אוגוסט 1942 הגיעו לתחנה הטרנספורטים של יהודי מערב אירופה, צוענים וכן יהודים ממחוז ורטגאו שנכלאו בגטו. מתחנה זו הובלו בקרונות משא 145,000 תושבי הגטו למחנות ההשמדה בקולמהוף על הנהר ובאשוויץ-בירקטאו. לאחר המלחמה נשכחה חשיבותה של התחנה ושלושה מתוך ארבעת המבנים שבשטח התחנה פורקו. המבנה האחרון שונתר, שכיום הוא המבנה האותנטי היחיד בקומפלקס, שימש עד לשנת 2002 כסדנת נגר. באמצעות הקומפלקס ביקש האמן, לפי דבריו, לנסות ולעורר במבקר תחושה של "אווירת השואה".⁶³ האנדרטה עצמה מורכבת מכמה תחומים: "עמודי הזיכרון", מנהרה ארוכה המסמלת את מסע המגורשים, המבנה של תחנת הרכבת רדגסט, וחומה הבנויה ממצבות בגדלים שונים ועליהם חקוקים בגרמנית שמותיהם של מתנות המוות. המבקר נכנס אל "תעלת המגורשים" ובסופה שורת חשכה, כך יכול המבקר, על פי ביילקי, להיות לרגע בנעליו של הקרבן. לאורך התעלה מאירים אורות בהירים רשימות התלויות על דפנות התעלה ובהן שמותיהם של 10,000 מהמגורשים בטרנספורטים.

השואה. הנימה ההומוריסטית שברומן הביאה את המבקר מרסל רייך-רינקי להגדיר את יורק בקר כסופר "מחשוג של כותבי ההומור העצוב", שהצליח להתמודד עם השואה באופן יוצא דופן. בינואר 1992 התפרסמו, גם כן בגרמנית, זיכרונותיו של ארנולד מוסטוביץ מגטו לודז'.⁵³ לרגל השקת הספר הגיע המחבר לברלין. בראיון רדיו הוא טען שהוא רואה בשנות התשעים את "צללי אושוויץ ככול".⁵⁴ תרגום לגרמנית של יומנו של צעיר בלתי ידוע שהתפרסם ב-1999 העלה באופן צורב לתודעה באיזו בהירות חסרת רחמים וגועל חסר אונים ניתחו היהודים בגטו לודז' את מצבם חסר התקווה. עבור כותב היומן המשמעות של מרידה הייתה מאבק אישי נגד "המפלצת הגרמנית". המובאה שלו מה-20 ביוני 1944 היא תביעה מהדורות הבאים: "שעות רבות העברנו, אני ושותפי לעבודה, בשיחה על "חלמנו". כל עצמותינו נקשו, ובכל נימות נפשיותנו חשנו גועל מכל דבר אירופי ומהתרבות המקוללת והשחצנית".⁵⁵

ההערכה בפרנקפורט עוררה בגרמניה התעניינות בגטו לודז' הן בתחום המחקר והן בקרב הציבור. בברלין, המבורג, פרנקפורט ודיסלדורף החלו כל הנוגעים בדבר בהקמת אתרי זיכרון, לעסוק בגורל היהודים הגרמנים שגורשו לגטו לודז' וליצור לשם כך קשרי עבודה עם פולין. ב-1995 הקימה "היחברה לידידות יהודית-גרמנית בהמבורג" מצבת זיכרון באתר הזיכרון בחלמנו ובה כתובות בפולנית ובגרמנית לזכר יהודי המבורג שגורשו ללודז' ומשם נלקחו למשרפות בקולמהוף או אושוויץ. יחד עם זה, ההקדמה של אחת מחוברות החברה הנוגעות ל"אירועי הגירוש" מעוררת השתאות: "בינתיים ישנם גירושים גם במקומות אחרים בעולם, אף כאלה שמבצעים יהודים [...] מאז הקמת מדינת ישראל". ומושם דגש על כך שאנו חייבים למגורשים דאז לא לשתוק לנוכח "האיום המחודש של הפתרון הסופי לשאלה הפלסטית".⁵⁶ משפטים אלה מדגימים, לדעת, את האופן חסר המצפון שבו נקשר זיכרון קרבות השואה, על יסוד השואה משוללת בסיס, למורכבות של הקונפליקט במזרח התיכון, סוג ייחודי לגרמניה של "אנטישמיות משנית".⁵⁷

זימות חדשות בשיתוף פעולה

ב-30 באפריל 2000, שישים שנה לאחר סגירת גטו לודז' בפני העולם החיצון, נעשה במוסדות להשכלה גבוהה צעד נוסף בשיתוף הפעולה הגרמני-פולני ביחס לזיכרון הגטו. היימפעל לספרות שואה של אוניברסיטת גיטו החליט להוציא לאור את המהדורה השלמה של כרוניקת הגטו בשיתוף האוניברסיטה והארכיון העירוני בלודז'.⁵⁸ יש לציין כי יחסו של המערב לגטו ודחיקתו לשוליים נבע גם מן העובדה שההיסטוריה של רדיפת היהודים התבססה באופן גורף על מסמכים גרמנים ולכן נכתבה בדרך כלל מנקודת מבטם של המבצעים. גם משמעות הכרוניקה לא הוערכה במשך זמן רב כראוי לא מעט בשל דמותו השנויה במחלוקת של יו"ר היוזמרת חיים מרדכי רומקובסקי. היחס

⁵³ Mostowicz, *Der blinde Maks*, עוד ב-1989 הוצאת ספרים במזרח גרמניה הזמינה תרגום שהוצאתו לאור בבוקה ובמבולקה של האיחוד לא מומשה.

⁵⁴ זוד דמביטש בשיחה עם ארנולד מוסטוביץ, שודר ב-17 לנואר 1992 וב-5 לפברואר 1993 ב: "Kulturzeit" (RIAS Berlin); *Journal am Morgen*, April 21, 1993 in Radio Bremen.

⁵⁵ "Les Vrais Riches", *Notizen am Rand. Ein Tagebuch aus dem Ghetto Łódź (Mai bis August 1944)*, Hanno Loewy and Andrzej Bodek (eds.), Leipzig 1997, 47.

⁵⁶ Wegweiser zu ehemaligen jüdischen Stätten des Leidens in Hamburg und im übrigen Europa-wissenschaftliche Dokumentationen, Heft 1, Wegweiser zu ehemaligen jüdischen Leidensstätten der Deportation von Hamburg nach Litzmannstadt (Łódź), *Schriftenreihe der Deutsch-Jüdischen Gesellschaft Hamburg (DJG Hamburg) e.V.*, Reihe 2, Hamburg 1993.

⁵⁷ *Nationalismus und Antisemitismus von Links. Kommunistische Ideologie, Antizionismus*, Hamburg 2002.

⁵⁸ היימפעל לספרות שואה של אוניברסיטת גיטו נוהל ידי פרופ. ד"ר ארווין לייבריד (Leibfried Erwin) וד"ר סאשה פויקרט (Sascha Feuchert).

⁵⁹ Bodek, op. cit., 153.

⁶⁰ ראיין עם ונטצקי: Gießener Allgemeine, July 17, 2003.

⁶¹ Sascha Feuchert, Erwin Leibfried and Jörg Riecke (eds.), *Letzte Tage. Die Łództer Getto-Chronik Juni/Juli 1944*, Göttingen 2004.

⁶² Yehuda Bauer, *Die dunkle Seite der Geschichte. Die Shoah in historischer Sicht: Interpretationen und Re-Interpretationen*, Frankfurt a. M. 2001, 181.

⁶³ Czesław Bielecki, "The Idea of the Monument", *Monument in Memory of the Łódz Ghetto Holocaust*, Łódź 2004.

מצבת זיכרון שהוקמה על בניין בית הספר היהודי לשעבר על שם י.ל. פרץ שנאלץ לסגור את שעריו ב-1968, אך המצבה כתובה באותיות קטנות מאוד ותלויה בגובה רב על דופן הבניין. בסופו של דבר, הדברים שאמרה אלידה אסמן ביחס לאתר הזיכרון בברלין לרצח יהודי אירופה תקפים גם לגבי תרבות הזיכרון המגולמת באנדרטה בלודז': "החומרות הקשה של האנדרטה ומחוות ההישרדות ההרואית המגולמים בה, דוחקים הצדה אמצעי זיכרון אחרים, כאלה המעודדים את ההיבט האקטיבי של הזיכרון: כמורשת של ידע, כאחוות מחקר, כקהילת מספרים. פעולת ההיזכרות מתרחשת בהתמדה, כפי שמאשרים חוקרי הזיכרון, כאשר יש אקט של התחדשות. במובן זה העבר לעולם איננו קבוע או חקוק באבן, אלא הוא חומר שמתוכו נולד הווה חדש בכל פעם מחדש".⁶⁷

מקצה התעלה שמצרה יותר ויותר יוצא המבקר ל"אולם הערים" שבו ניצב עמוד דורק, "עמוד הזיכרון", המתנשא לגובה של 4 מטרים. בראשו ניתן לראות פיסת רקיע. ב"אולם הערים" מאירים זרקורים את שמותיהם של 40 ערים אירופיות גדולות שמהם גורשו אנשים לגטו לודז'. מעל פתח האולם רשומה כתובת עשויה אותיות ברזל, הכתובה בשלוש שפות, עברית, פולנית ואנגלית ומופיע בה הדיבר החמישי: "לא תרצח".

האנדרטה של ביילקי תואמת רק באופן חלקי להצעות הצנועות יותר שהועלו על ידי הקרן. גם בהצעות הללו היה אמור המבנה האותנטי של תחנת רדגסט, לאחר שיקום משמעותי, להיות מוקד האנדרטה ולהציג תערוכה. יזמות מארצות אחרות ובהן גרמניה וישראל, היו אמורות להיכלל גם כן בתכנון הסופי. על מנת להדגיש את חשיבותו של גטו לודז', הועלתה ההצעה לבנות מתדש את גשר העץ שחיבר את חלקי הגטו השונים שעדיין חרות עמוק בזיכרונות הניצולים, כסמל של הגטו. שחזור והצבתו בקו הרקיע של העיר היה אמור לבססו כמוקד לעיסוק עמוק ומתמשך בעברה של העיר, באופן שיערב גם את תושביה הנוכחיים ואת המבקרים בה. הקרן אף הציעה, למשל, כחלק מאירועי הזיכרון של 2004, לאזכר את מסע התעמולה האנטישמי של 1968. עם זה, עד היום, מתרשם בודק, שוררת בעיר ביחס לנושאים יהודיים תחושה חזקה של אי – נחת, גם בשל תביעות רכוש בלתי פתורות. בודק חושש שעם השלמת הקומפלקס היקר של האנדרטה, פוחתים הסיכויים להתפתחותו של תהליך למידה משותף. יזמות מגרמניה אינן מתקבלות, לפחות לא בזמן. "הערים הגרמניות יכולות כעת רק לעצב את לוחות הזיכרון שלהן".⁶⁴ בקהילה היהודית של לודז', שמונה כיום כ-300 תושבים, היו הדעות חלוקות עוד לפני השלמתו הסופית של אתר הזיכרון; עבור אחדים הזכיר העמוד את המשרפה. אך למרות כל ההסתייגויות כדאי להזכיר את דעתו של ניצול אחד שבאוגוסט 2004 אמר: "איני כבר מצאתי גשר עץ מעל לרחוב צגירסקה. הוא היה הסמל של גטו לודז'. כעת בנו בלודז' תא גז ומשרפה. אך עדיפה אנדרטה גרועה על שום אנדרטה בכלל".⁶⁵ הביקורת על העיצוב המלאכותי של אתרי זיכרון חדשים היא בלתי נמנעת. השאלה היא האם יש בהם ביטוי לתפיסה שונה של העבר, או ניסיון להעלות באוב את העבר הנשכח והמודחק.

נשוב לקבוצת הנוער מדיסלדורף, שהוזכרה בראשית המאמר, שהשתתפה באירועי הזיכרון ב-2004. בעזרת השילוט החדש ברחובות ובבתים של רובע בלוטי הם יכלו לאתר יחד עם ניצול שואה תושב ז'יסלדורף לשעבר, שבא במיוחד לשם כך מארה"ב, את הבניין ברחוב פיש במקום שבו "הקולקטיב של ז'יסלדורף" נרצח. מדריכת הטיוול סיפרה: "עוד לפרויקט זה לא שמעו או קראו כלל המשתתפים (תלמידי תיכון בגיל 18) על גטו לודז'". לעומת זאת גטו ורשה נוכח במדינת נורדרין-וסטפאל שבגרמניה, בזכות התערוכה הנוודדת "עונג שבת", שמונה שנתיים עוברת ברחבי גרמניה. "במהלך התקופה שבה הדרכתי בתערוכה זו נתקלתי רק במורה אחד, מתוך חמישים קבוצות שפגשתי, שהקדיש את הדיון בשואה לגטו לודז'. זהו מצב העניינים גם באשר למתנה ההשמדה חלמנו, שאפשר לומר שהוא בלתי מוכר לחלוטין". אך כפי שצינו המורים הגרמנים, עמיתיהם מלודז' לא ידעו הרבה יותר מהם על הנושא. העיתונאית יואנה פודולסקה כתבה ב-2004 כי האירועים המזוועים של העבר החלו לזכות בתהודה בבתי הספר ובמוסדות להשכלה גבוהה רק עם האירועים לציון שנת ה-60. גם היום נשאר פרק זה בהיסטוריה של העיר בלתי ידוע לרבים מתושבי העיר והמבקרים בה.⁶⁶ אבל יש לציון כי בשולי אירועי ה-60 ב-2004 אוזכר גם מסע התעמולה האנטישמי של 1968. ראש העיר ירזי קרופויניצקי וגולדה טנצר, שחקנית התיאטרון היידי בוורשה ילידת לודז', חילקו הזמנות ב-30 לאוגוסט לאירוע של "מפגש מהגרי 1968". במסגרת האירוע הוסר הלוט מעל

⁶⁴ ראיון עם אנדריי בודק מאפריל 2005.

⁶⁵ Gabriele Lesser, "Łódź entdeckt das Ghetto", *Die Tageszeitung*, Berlin August 30, 2004.

⁶⁶ Hannelore Steinert (ed.), *Abschlussbericht der Gedenkstättenfahrt und Jugendbegegnung in Liquidierung vom 23.08.2004 bis 31.08.2004 aus Anlass des 60. Jahrestages der Łódź/Polen des Ghettos Litzmannstadt/Łódź am 29.08.2004. Ein Projekt des Förderkreises der Mahn- und Gedenkstätte der Landeshauptstadt Düsseldorf*, Düsseldorf 2004.

⁶⁷ Aleida Assmann, "Wozu 'nationales Gedenken'?", *Erinnern, Vergessen, Verdrängen – Poinische und deutsche Erfahrungen*, Ewa Kobylińska and Andreas Lawaty (eds.), Wiesbaden 1998, 11.